

*Яўген Мірановіч (Беласток),
доктар габілітаваны,
кіраўнік кафедры беларускай культуры
Беластоцкага Універсітэту*

Барацьба санацыйных уладаў са спадчынай Грамады

Пасля разгрому Грамады беларуская праблема бачылася польскім уладам як лёгкая для вырашэння па прычыне адсутнасці арганізаваных структураў нацыянальнага руху і нізкага ўзроўню нацыянальнай свядомасці. Хаця пілсудчыкі ў першыя гады пасля прыходу да ўлады і адхрышчваліся ад палітыкі нацыянальнай асіміляцыі, але, па меншай меры, не збіраліся спрыяць развіццю беларускіх арганізацый. Тадэуш Галуўка, палітык санацыйнага лагера, які лічыўся прыхільнікам ліберальнай палітыкі ў адносінах да нацыянальных меншасцяў, сапраўды падкрэсліваў патрэбу развіцця беларускай мовы, літаратуры, школьніцтва, народнага мастацтва, аднак у выступленні ў сейме ў 1927 г. назваў беларускія партыі асяродкам і антыпольскага нацыяналізму¹. Арганізаваныя структуры нацыянальнага руху, якія з'яўляліся натуральнымі фактарамі, спрыяўшымі развіццю нацыянальнай свядомасці, а такім фактарам, несумненна, была і Грамада, успрымаліся ўладамі як пагроза для польскай дзяржавы. Грамада мела рэальны ўплыў на кшталтаванне палітычнай свядомасці беларусаў, а таму яе канфлікт з дзяржавай быў непазбежным, паколькі ўлады лічылі, што толькі яны павінны ўплываць на фармаванне свядомасці беларускага грамадства.

Сувязі кіраўнікоў Грамады з камуністычным рухам давалі ўладам падставу для расправы з усёй партыяй. Быў пастаўлены знак роўнасці паміж Грамадой і Камінтэрнам. У ацэнцы санацыйных уладаў мэты камуністаў з'яўляліся таксама і мэтамі Грамады². Гэтая тэза дамінавала ў даволі аб'ёмнай урадавай аналітычнай запісцы, прысвечанай БСРГ. Толькі на некаторых старонках узгадана, што апроч камуністычнага крыла, у гэтым руху існавала вельмі моцная нацыянальная фракцыя, якая імкнулася будаваць беларускую нацыянальную свядомасць, далёкую ад той

¹ Цыг. па: Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowski (1926-1939). Lublin, 1997. S. 211.

² Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas (далей: LCVA). Fondas (f.) 51, apybrasas (ap.) 17, bylos (b.) 521, k. 1-3.

канцэпцыі сацыяльнага ладу, што прадстаўлялі камуністы³. Праблему Грамады ўлады разглядалі толькі як вынік умяшальніцтва знешняга фактара ідзяржаўнай здрады грамадзян беларускай нацыянальнасці. Зато яны зусім не ўлічвалі ўнутраных умоваў, спрыяўшых трываласці беларускага руху і спіхвалі яго на шлях радыкальнай антыдзяржаўнай апазіцыі.

Пасля ліквідацыі Грамады засталіся людзі, якія шчыра ёй сімпатызавалі, засталіся створаныя грамадоўцамі выдавецтвы, газеты, бібліятэкі, кааператывы. Гэта была спадчына партыі, і зліквідаваць яе судовымі працэсамі і зняволеннем у турмах аказалася немагчымым.

На пачатку 1927 г. улады дэманстравалі шматрашучасці ў пошуках прычын да закрыцця асобных выданняў і канфіскацыі цэлых накладаў газетаў, некалі звязаных з Грамадой. Камісар ураду па Вільні, калі выдаваў у 1927 г. шматлікія загады аб канфіскацыі накладаў такіх газет, як “Беларуская Ніва”, “Наш Сцяг”, “Вольны Сцяг”, аргументаваў гэта тым, што выдаўцы акрэслівалі свае газеты як незалежніцкія, а значыцца, на думку камісара, самыя прызнавалі, што яны мелі антыдзяржаўны характар і ў сувязі з тым іх канфіскацыя ці закрыццё ўяўлялася цалкам слушным⁴. Калі суд не зацвярджаў прызначанай камісарам канфіскацыі, той выдаваў дазвол на зварот накладу, аднак толькі праз два месяцы ад часу прыняцця пастановы, калі друкаваныя матэрыялы трацілі актуальнасць⁵.

Лёгкасць, з якой была ліквідавана партыя, якая налічвала болей ста тысяч сяброў, не выклікаючы пры тым значнай грамадскай рэакцыі, прывяла ўлады да пераканання, што для вырашэння ўсіх беларускіх пытанняў хопіць адміністрацыйных і паліцэйскіх метадаў. Урад цалкам адыйшоў ад палітыкі партнёрскага трактавання якога-небудзь беларускага асяродку, узяўшы на ўзбраенне патэрналістычны падыход, які палягаў на сістэме ўзнагародаў за лаяльнасць, а таксама пакаранняў, паводле арбітральных ацэнак сітуацыі прадстаўнікамі ўлады. Улічваючы магчымасць беларускіх пратэстаў, на міжнародных форумах быў прыняты прынцып аргументацыі, што гэтыя пратэсты адлюстроўваюць пазіцыі толькі нязначнай колькасці маргіналаў, адарваных ад сапраўдных патрэбаў і жаданняў беларускага насельніцтва ў Польшчы.

У 1929 г. улады прыступілі да рашучага наступлення на Таварыства беларускай школы, якое было наймацнейшай і найбольш уплывовай арганізацыяй, укшталтаванай у часы Грамады. Пасля дэлегалізацыі партыі і арышту яе лідэраў амаль палова гурткаў ТБШ спыніла сваю дзейнасць⁶.

³ Тамсама. К. 13.

⁴ Тамсама. Ар. 1, б. 129, к. 333-339.

⁵ Тамсама. К. 344-347.

⁶ Дзяржаўны архіў Брэскай вобласці (ДАБВ). Ф. 1, воп. 9, адз. з. 490, арк. 4-18.

На пачатку 1929 г. Таварыства пачало разбудоўваць свае структуры, што ў выніку мабілізавала ўлады да наступлення на іх. Часам прычынай да ліквідацыі мясцовых гурткоў была адсутнасць бухгалтарскіх кнігаў і абгрунтавання выдаткаў у суме некалькіх злотых⁷. Напрыклад, слонімскі стараста на падставе фармальнах недахопаў у дакументацыі зліквідаваў некалькі гурткоў. Аднак часцей улады знаходзілі ў шэрагах гурткоўцаў сапраўдных ці ўяўных камуністаў, што ўжо служыла апраўданнем для любых рэпрэсіўных дзеянняў. Нясвіжскі стараста ў рапарце за ліпень 1930 г. пісаў, што камуністы апанавалі пажарную варту, самаўрады і ТБШ. Каля 80 камуністаў, на яго думку, дзейнічалі ў гуртках ТБШ Нясвіжскага павету, якія аб'ядноўвалі ўсяго 269 сяброў⁸. Гэтая інфармацыя была атрыманая ад канфідэнтаў паліцыі. Аднак у самым рапарце, што складаўся з 6 старонак, узгадваўся толькі адзін факт актыўнасці камуністаў на тым абшары – знойдзеная паліцыянтамі ў леснічоўцы брашура, змест якой быў прызнаны прапагандай камуністычных ідэяў. З увагі на ўсеагульную пагрозу камунізму стараста дамагаўся забароны ТБШ якое займалася галоўным чынам зборам подпісаў ад бацькоў на адкрыццё беларускіх школаў. “Скамунізаваных” (на думку старасты) структураў пажарнай варты і мясцовых самаўрадаў ён, праўда, забараняць не прапаноўваў.

Шматлікія аналітычныя запіскі Палітычнага дэпартаменту МУС, якія датычылі дзейнасці КПЗБ, сведчаць пра тое, што ўрад меў даволі шырокую інфармацыю на тэму камуністычных уплываў у беларускім руху і адносінах паміж нацыянальнымі арганізацыямі і КПЗБ. У камуністычнай прапагандзе ўсе беларускія арганізацыі акрэсліваліся як “фашыстоўскія”, “кулацкія”, “буржуазныя”, “палонафільскія”, а памяркоўныя дзеячы з ТБШ, як “нацыяналісты”, “сацыял-фашысты”, “агенты фашыстоўскай дыктатуры”⁹. Нягледзячы на гэта, улады пераследавалі “агентаў санацыі” пад лозунгам змагання з камунізмам.

Моладзь з беларускай гімназіі ў Вільні, якая ўдзельнічала ў розных формах пратэсту падчас працэсу Грамады, па загаду ваяводы была выдалена са школы. Камендантам паліцыі ў месцах пражывання выключаных вучняў было прадпісана ажыццяўляць за імі сталы нагляд. Чыталіся і перакладаліся паліцыяй на польскую мову лісты гэтых вучняў да сваіх бацькоў, прычым найперш шукалі там доказы ўдзелу ў грамадоўскім руху¹⁰. Кіраўнік Грамадска-палітычнага аддзелу Ваяводскага ўраду ў На-

⁷ Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (ДАГВ). Ф. 551, воп. 1, адз. з. 1083, арк. 1.

⁸ Тамсама. Арк. 2.

⁹ LCVA. F. 51, ар. 17, b.123, k. 3.

¹⁰ ДАБВ. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 1323, арк. 43-53.

ваградку ў лісце да беластоцкага, палескага і віленскага ваяводаў прасіў звярнуць асабліваю ўвагу на змест тэатральных прадстаўленняў, арганізаваных гімназічнай моладдзю, якая, на яго думку, пераняла тактыку Грамады. Паліцыя лічыла, што хоць гэтыя прадстаўленні, што ладзіліся ў вясковых хатах, навізвалі да царскіх часоў, у сапраўднасці інтэрпрэтавалі рэчаіснасць 1930 г. Таму наваградскі ваявода прапаноўваў сваім калегам-ваяводам забараніць, паводле прыкладу свайго ваяводства, беларускія тэатральныя прадстаўленні, у якіх маглі ўтрымлівацца антыдзяржаўныя акцэнтны¹¹.

У верасні 1929 г. пружанскі стараста Р. Валеўскі накіраваў ліст да палескага ваяводы, у якім інфармаваў апошняга, што шэсць маладых людзей з яго павета выехалі ў Вільню, каб паступіць у беларускую гімназію. Усе яны былі выключаныя са школы за ўдзел у дэманстрацыі падчас працэсу супраць лідэраў Грамады. Стараста апасаўся, што захопленыя ўплывам і Грамады, яны маглі стаць носьбітамі беларускай ідэалогіі на абшары яго павету, таму прасіў ваяводу аб дазvole асаблівага нагляду над імі¹².

Беластоцкі ваявода ў сітуацыйнай справаздачы ў 1929 г. называў “грамадоўцамі” ўсіх беларускіх дзеячаў, а асабліва актывістаў ТБШ. Іх дзейнасць, якая палягала на спробах стварэння беларускіх школаў і адклікання непажаданых войтаў і ўраднікаў, характарызаваў як злачынную¹³.

Віленскі ваявода Людвік Бацянскі сваю пастанову аб забароне ТБШ ад 22 студзеня 1937 г. аргументаваў тым, што гэтая арганізацыя пераняла ўсе структуры Грамады пасля яе дэлегалізацыі і пад лозунгам культурна-асветніцкай дзейнасці праводзіла антыдзяржаўную дзейнасць у форме распальвання нацыянальных антаганізмаў. Доказам было тое, што ў 1928–1929 г. былі асуджаныя польскімі і судамі кіраўніка ТБШ – Браніслаў Тарашкевіч і Сымон Рак-Міхайлоўскі¹⁴.

У лістападзе 1936 г. гарадзенскі стараста Ян Дражаньскі выслаў камендантам паліцэйскіх пастарункаў ліст з прадлісаннем сабраць інфармацыю пра ўсіхбылых сяброў Грамады¹⁵. Праз дзесяць гадоў пасля ліквідацыі партыі ўлады разглядалі яе былых сяброў як патэнцыйных ворагаў. Стараста патрабаваў збору інфармацыі пра іх дзейнасць да і пасля 1927 г. У 1936 г. ужо існавала магчымасць пакарання тых асобаў, адносна якіх не было праўных падстаў да пераследу судовым шляхам.

У канцы 1930-х гадоў улады рашуча абралі курс на нацыянальную асіміляцыю беларускага насельніцтва. Галоўным крытэрыем ацэнкі ўдзе-

¹¹ Тамсама. Арк. 20. Ліст кіраўніка з 12.02.1930 г.

¹² Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 462, арк. 68.

¹³ Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 639, арк. 236.

¹⁴ Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 1306, арк. 9-9б.

¹⁵ Тамсама. Ф. 24, воп. 1, адз. з. 157, арк. 57.

лу пэўнай асобы ў беларускім нацыянальным жыцці з'яўляўся факт яе прыналежнасці да Грамады. У лютым 1937 г. судом Беластока быў зарэгістраваны кааператыў пад назвай Згуртаванне працаўнікоў беларускага тэатру “Польмя”. Калі паліцыя сабрала інфармацыю пра заснавальніцаў кааператыву Канстанціна Сідаровіча і Васіля Лукашыка, дык было прызнана, што, як былыя сябры Грамады, яны ўяўляюць небяспеку для дзяржавы. Кіраўнік Грамадска-палітычнага аддзелу ваяводства ў Беластоку выдаў загад старастам, каб яны не давалі дазволаў на дзейнасць такога кштталгу¹⁶. Такім чынам было забаронена ажыццяўленне статуснай дзейнасці легальна існуючай гаспадарчай арганізацыі.

Асабліва рашуча ўлады расправіліся з бібліятэкамі і чытальнямі, калісьці закладзенымі дзеячамі Грамады, а пасля падлеглымі ТБШ. Пасля ліквідацыі ТБШ гэтыя бібліятэкі фармальна не мелі ўладальніка. У сувязі з гэтым некалькі старастаў у Палескім ваяводстве высунулі ініцыятыву, каб польскія кніжкі з тых бібліятэк перадаць Польскай мацежы школьнай, а астатнія (найперш беларускія) знішчыць “як шкодныя на гэтай тэрыторыі”¹⁷. Ад імя ваяводы ім адказаў кіраўнік Грамадска-палітычнага аддзелу К.Ралевіч. У лісце пад грыфам “сакрэтна” ён рэкамендаваў “знішчыць праз спаленне”¹⁸. Напэўна гэты ўраднік усё ж разумеў, што падпісаў пастанову, якая кампраметавала дзяржаўную ўладу, таму загадаў мясцовым ураднікам вярнуць яму азначаны ліст з загадам спалення беларускіх бібліятэк адразу пасля яго прачытання.

Пераклад з польскай мовы Сяргея Тоця

Пытанні да Яўгена Мірановіча

Валянцін Мазец (Менск): Калі погляды Грамады і БХД прынцыпова не розніліся, як Вы паказалі, то, што перашкаджала іх збліжэнню? Што развяло іх пазней у розныя бакі?

З Вашага выступу можна зрабіць выснову, што любая культурніцкая дзейнасць з'яўляецца, фактычна, палітычнай. Ці правільна я Вас зразумеў?

Арсень Ліс (Менск): Вы казалі пра Таварыства беларускай школы як пра пераемніка Грамады, а Тарашкевіч яго характарызаваў, як “дру-

¹⁶ Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 1306, арк. 1-15.

¹⁷ Тамсама. Ф. 1, воп. 10, адз. з. 1292, арк. 24. Ліст Пружанскага старасты Г.Збераньскага да палескага ваяводы з 04.04.1938 г.

¹⁸ Тамсама. Арк. 25. Ліст ад 13.04.1938 г.

гую лінію акапаў”. Ці не сустракалі Вы згадак, што ў перыяд Грамады Таварыства беларускай школы змяніла свой Статут і ўвяла ў яго палажэнне пра дзейнасць Таварыства на ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі і нават на этнічных польскіх землях?

Захар Шыбека (Менск): Мяне цікавіць, ці не была Грамада правакацыяй з боку польскіх спецслужбаў? Методыка зразумела: стварыць арганізацыю, выявіць яе прыхільнікаў, каб потым адным ударам усё знішчыць.

Эдуард Мазько (Гародня): Ці баяліся польскія ўлады беларускага руху?

Алесь Смалянчук (Гародня): Ці можна казаць пра змаганне супраць спадчыны Грамады з боку савецкіх уладаў напрыканцы 20-х гг.? І яшчэ адно. Вы развялі паняцці асіміляцыі нацыянальнай і асіміляцыі дзяржаўнай. А якая розніца паміж імі, калі палітыка асіміляцыі адбываецца ва ўмовах польскай нацыянальнай дзяржавы?

Адказы Яўгена Мірановіча

Адказ Валянціну Мазцу: Да 30-х гг. культурніцкая дзейнасць такой і заставалася. Яна не лічылася антыдзяржаўнай. А ў 1937 г. з’явілася пастанова наваградскага ваяводства пра ліквідацыю ўсіх беларускіх кааператываў. Фактычна, быў узяты курс на знішчэнне ўсіх арганізацый, у т.л. нават танцавальных калектываў. Асаблівым прыкладам можна лічыць акцыю кіраўнікоў беларускіх нацыянал-сацыялістаў Акінчыца і Казлоўскага, якія прапанавалі ўладам узамен за іх падтрымку змаганне супраць беларускіх камуністаў і незалежнікаў. Але тыя адмовіліся, заявіўшы, што і “вы будзеце развіваць беларускі рух”.

Адказ Арсену Лісу: Была пастанова кіраўніцтва ТБШ пашыраць сваю дзейнасць там, дзе існуюць структуры Грамады. У 1926 г. арганізацыі Грамады з’явіліся нават там, дзе не было беларусаў, а менавіта, у заходняй частцы Беластоцкага павету. Таксама яны з’яўляюцца сярод беларусаў-каталікоў Сакольшчыны. Пазней іх ужо не было. Але найбольш цікавая сітуацыя склалася на Палессі. Тут структуры ТБШ доўгі час не існавала, але ў 1926 г. польскія ўлады зліквідавалі ўкраінскія асветныя арганізацыі як камуністычныя. І ТБШ адразу пачала ў тых мясцовасцях ствараць сваю структуру. Менавіта на Палессі яны аказаліся найбольш трывалай спадчынай Грамады, якая праіснавала да 30-х гг.

Адказ Захару Шыбеку: Няма ніякіх слядоў, што да стварэння Грамады прычыніліся польскія спецслужбы. Напэўна можна сцвярджаць, што Грамаду польскія ўлады не стваралі.

Адказ Эдуарду Мазько: Польскія ўлады баяліся беларускага руху толькі як часткі “савецкага фактара”. У 20-я гг. яны часцей яго проста ігнаравалі як палітычную сілу. Былі пэўныя, што гэты рухбудзе няцяжка знішчыць пры ўмове адсутнасці ягонай падтрымкі з боку. У 30-я гг. раздаваліся асобныя галасы з лагера санацыі, якія крытыкавалі ігнараванне ўладамі “беларускага пытання”. Але ўсе яны належалі да кансерватыўнай часткі санацыі, якая амаль не мела ўплыву на рэальную палітыку. Напрыклад, вельмі адмоўна гэтую палітыку ацэньвалі Леан Васілеўскі і Юзаф Цат-Мацкевіч. Апошні сцвярджаў, што гэта гібельная палітыка, бо ў выніку яе палякі ў Заходняй Беларусі не маюць ніякіх партнёраў. Гэта былі рэдкія галасы сярод польскіх палітыкаў.

Адказ Алесю Смаленчуку: Калі прасачыць лёсы лідэраў Грамады, пасля таго як яны выйшлі з польскіх турмаў і перасяліліся ў БССР, адказ будзе адназначны: Так. Савецкія ўлады змагаліся супраць спадчыны Грамады. У 1938 г. усе дзеячы Грамады былі рэпрэсаваныя. Цікавы прыклад з І. Дварчаніным. У 1937 г. віленскі пракурор распачаў пошукі Дварчаніна як савецкага шпіёна. У 1938 г. гэты загад быў паўтораны. А Дварчанін ужо некалькі месяцаў таму быў расстраляны ў СССР як польскі шпіён.

Дзяржаўная асіміляцыя грунтуецца на лаяльнасці грамадзянаў да дзяржавы. Пры гэтым дзяржаўныя органы не звяртаюць асаблівай увагі на этнічную прыналежнасць гэтых грамадзянаў. У перыяд 1926–1929 гг. такая палітыка праводзілася ў дачыненні да ўсіх нацыянальных меншасцяў Польшчы. У 30-я г. пачаўся адыход ад гэтай палітыкі, які значна прыспешыўся пасля смерці Ю. Пілсудскага. Асабліва “даставалася” беларусам, якія, паводле Рамана Дмоўскага, былі “найгоршым гатункам палякаў”. Іх трэба было прывесці да “нормы”, што і рабілі дзяржаўныя чыноўнікі.